

primavera 2024

El mal d'escriure sobre sobreviure: interpretant i llegint Primo Levi

Eloi Creus

L'estiu del 2021, en un viatge pel tòrrid sud d'Itàlia, a cada ocasió que se'ns presentava, entràvem en una llibreria Feltrinelli. No tant per les expectatives de poder-hi comprar re: anàvem amb motxilla i sense vehicle, de manera que, almenys aquí, el pes importava d'allò més.

En el racó més fosc de la llibreria hi havia una secció prou nodrida de poesia. Entre els destacats hi havia un llibre blau, de Garzanti, força discret, amb la fotografia de Primo Levi i un títol: *Ad ora incerta*. Ja reconec d'entrada que no tenia ni la més remota idea que un dels escriptors més famosos del segle xx italià hagués conreat també la poesia, però el sol record de l'emoció de llegir, d'adolescent, la trilogia d'Auschwitz, va ser prou raó per comprar-lo i carregar-lo entre els calçotets i els mitjons suats.

Val a dir que en aquell moment no vaig tenir l'esma de llegir-lo, més enllà de la lectura en diagonal de rigor. El llibre va esperar un moment més propici. I va arribar al cap de poc temps: gràcies a un contracte postdoctoral, a la primavera següent, vaig tornar a Itàlia, aquest cop a viure-hi, i més al nord, a Bolonya. El Levi comprat a prop del Vesubi va acompanyar-m'hi, més a la vora del seu Torí natal. Encara va haver d'esperar uns quants mesos i un estat gairebé depressiu, en hora incerta, perquè em decidís a llegir-lo a consciència i, a la llarga, a traduir-lo, perquè ja se sap que traduir és la millor manera de llegir.

Hi vaig trobar un poeta que coneixia profundament la tradició, tant la pròpia com l'occidental, fins al punt que el volum recollia traduccions poètiques de Levi d'uns quants autors germànics.

La primera poesia, «**Crescenzago**», és un quadre costumista preciós sobre un barri industrial de Milà, i resulta que és, si no m'erro, el primer escrit amb voluntat literària que coneixem de Levi, l'any 1942, abans de l'experiència concentracionària. L'autor mateix solia

dir que els camps nazis l'havien convertit en jueu i en escriptor: era fill d'una família jueva, però sobretot se sentia italià, i com a italià va allistar-se als partisans antifeixistes. I va ser la necessitat de donar testimoni de l'horror nazi que el va portar a escriure. Aquesta poesia, però, en perfectes *endecasillabi* rimats, demostra que en aquell químic, l'instint d'escriptor i, doncs, d'observador, hi era plenament format. Amb la poesia, l'any 1943 comença la carrera d'escriptor, i la poesia l'acompanyarà tota la vida, fins que l'any 1987 es va suïcidar.

A *Si això és un home* ja sempre m'hi ha semblat trobar un escriptor de primera línia, que va molt més enllà de la denúncia de l'infern viscut. No cal sinó recordar el meravellós «Cant d'Ulisses», en què Levi explica com, en un recés per anar a buscar la sopa del dia amb el seu company polonès Pikolo, intenta ensenyar-li una mica d'italià a còpia de recitar-li versos de la *Comèdia* dantesca.

En concret, Levi malda per recordar els versos que diu un Ulisses condemnat al cercle vuitè de la fossa vuitena, la dels consellers fraudulents. Dante no havia pogut llegir Homer i la referència que tenia d'Ulisses era la que li donava el llibre VII de l'*Eneida*, en què s'explica l'aventura amb Circe, però poca cosa més; i un tros de Ciceró (*Sobre els oficis*, III, XXVI), en què deia que, per a Ulisses, viure ociós no podia ser una bona cosa. Dante, doncs, es va inventar un final per a Ulisses, que després de tornar a Ítaca no havia pogut quedar quiet i havia tornat a fer-se a la mar amb els companys, a qui va forçar a anar sempre més enllà per mor del coneixement: «Considereu si us plau vostra sement / no sou pas bèsties, i heu d'omplir la vida / amb la virtut i amb el coneixement» (Infern, XXVI, 118-120, en versió de Sagarra). Amb aquestes paraules, l'Ulisses dantesc aconsegueix fer anar el vaixell i els companys més enllà de les columnes d'Hèrcules, la fi del món. Aquesta impietat (que els durà a entreveure el Purgatori) serà castigada pel déu cristià («El remolí tres voltes ens cenyia; / a la quarta, la popa va anar amunt / i avall la proa, com algú volia, / i la mar es cloqué al nostre damunt»).

Aneu a saber si l'escena que explica Levi al llibre va passar o no, perquè sembla massa bona per ser veritat, però el cas és que aquell capítol demostra més que mai on va agafar-se per evitar perdre la condició humana: allò que feia l'home diferent dels altres animals eren la cultura i la literatura, i s'hi aferrà amb totes les forces. Una

cosa que, com molt bé m'assenyalava Arnau Pons, no havia pogut fer Paul Celan, per a qui la pròpia cultura i literatura, l'alemanya, era la que els exterminava.

Doncs bé, mentre que en la prosa de Levi hi trobem el testimoni de l'horror nazi, recreat, això sí, per una ploma de primera fila, en la poesia, com bé explica François Rastier al llibre que li dedicà,^[1] sembla que escrigui no des de la seva faceta de testimoni, sinó de supervivent. És a través de la poesia que Levi pot arribar a dir allò que amb la prosa no podia. La poesia va més enllà de l'experiència viscuda i li permet articular tota una sèrie de sentiments, de culpa, d'amor, d'enyor, que la prosa no li consentia. Sobretot el que hi ha és, justament, aquest sentiment de culpa insuportable d'haver sobreviscut al lloc d'un altre. Una idea que surt un cop i un altre, esfereïdora. Els fantasmes dels companys morts encara el turmenten el 1984, tres anys abans de morir, quan escriu, terrible, el poema *El supervivent*: «Enrere, fora d'aquí, enfonsats, / aneu-vos-en. No he suplantat ningú, / no he robat el pa a ningú, / ningú no ha mort en lloc de mi. Ningú. / Retorneu a la vostra boira. / No és culpa meva si visc i respiro / i menjo i bec i dormo i vaig vestit».

Suposo que, com a gairebé tothom que llegeixi *En hora incerta*, el que em va impactar més, almenys d'entrada, van ser les poesies que tracten explícitament sobre l'Holocaust, la majoria escrites quan just acabava de tornar d'Auschwitz (potser fins i tot mentre encara en tornava, en aquella odissea que explica a *La treva*), l'any 1946. Especialment escruixidores són, «Supervivent a banda» (escrita quaranta anys després), els dos «Cant del corb», «Buna», «L'última epifania» o «A judici». A mi m'agraden especialment també «Cantar», en què es conjura i s'allunya l'horror a través del cant, o «La posta de Fossoli», del 7 febrer de 1946, en què l'autor pren aquells tres versos tan bonics de Catul («Soles occidere et redire possunt...»), que el poeta llatí va escriure per a un cant amorós (el V) i els reconverteix en una cosa molt tètrica, per explicar el que veia i sentia des de Fossoli, el camp de trasllat dels jueus italians que esperaven la deportació a Auschwitz:

Jo sé què vol dir no tornar.

Per entre el filferro espinós

he vist el sol baixar i morir;

m'he sentit la carn esquinçada

pels mots del vell poeta:

«Els sols es poden pondre i tornar a néixer:

el nostre dia és curt i quan se'ns pongui,

ens tocarà dormir una nit perpètua».

Ara bé, al llibre s'hi poden llegir moltes altres poesies, algunes d'apparentment inofensives, circumstancials (i fins i tot alguna de prescindible), i encara hi ha espai per a l'humor («El ratolí» n'és l'exemple més bonic), però fins i tot en les poesies aparentment més deslligades de l'horror de la xoà hi apareix d'alguna manera o altra els sentiments derivats de l'experiència concentracionària. Així, a «Piadós», una paròdia d'un dels sonets més cèlebres de la literatura italiana moderna («El bou», de Carducci), quan el to jocós de la poesia es va fent fosc i acaba amb un lament, no en va, en ídix («Ah, *gevàlt!* Inaudita violència / la violència de fer-me no violent». També a «L'**elefant**», en què fa protagonista un dels animals d'Anníbal, travessant els Alps, apareix, terrible, la idea de l'enfonsat, enmig del gel («Absurd va ser que jo, torre de carn, / [...] relisqués sobre el vostre glaç mai vist. / Quan caiem, per nosaltres no hi ha salvació»).

La poesia de Primo Levi no és la d'un grandíssim poeta, però sí que és un poeta d'allò més remarcable i coneixia més bé l'ofici que molts poetes nostrats. Bàsicament, perquè era un gran escriptor. A la seva poesia s'hi pot trobar aquesta culpa terrible del supervivent com no la podem llegir en cap altra part de la seva vasta obra literària. Em va semblar, doncs, que tant per interès literari, com per responsabilitat històrica, calia traduir-la tota sencera al català. El volum *En hora incerta*, que Eumo i Jardins de Samarcanda van publicar l'octubre de l'any passat, arran del Premi Jordi Domènech de Traducció de Poesia, n'és el resultat.

Voldria retre'n, breument, comptes. Levi no és un poeta especialment difícil de traduir, almenys des d'un punt de vista tècnic, formal o de sentit. Les operacions que giren entorn d'aquests elements la immensa majoria de vegades es poden explicar d'una manera prou fàcil, perquè solen ser faves comptades i, sobretot,

objectives. Però en Levi aquestes dificultats són poques: només hi ha un parell de poemes escrits en versos plenament regulars i amb rima, i pel que fa a la resta, si bé una lectura primera faria pensar que sobretot és un poeta que es deixa anar en el vers lliure, el que sol haver-hi és una barreja de versos tradicionals, però barrejats indiferenciadament. Fins i tot hi ha unes quantes poesies, com a «L'última epifania», «Plini», «Huayna Capac» de versos llargs construïts a partir del que semblarien alexandrins, però cada hemistiqui pot enfilarse a les vuit síl·labes, de manera irregular, amb combinacions com 6+7, 7+7, 7+8, 8+6, etc.

La llibertat que es pren Levi en la construcció de la majoria de composicions permet que el traductor hi repliqui d'una manera semblant i, per tant, la dificultat tècnica no és excessiva, més que en aquest parell mallorquí de poesies rimades («Crescenzago», «Avigliana» o «El desgel»). Val a dir que la primera d'aquestes composicions em va costar força i la vaig deixar per al final, perquè era especialment difícil i havia d'obrir bé el llibre. Vaig intentar fer servir una tècnica que havia sentit a l'Arnau Barrios quan ens anostrava *l'Eugeni Oneguin* (Club Editor, 2019): aprendre's de memòria la poesia per estrofes i anar a passejar fins que sortissin en català. Així ho vaig fer pels jardins Lunetta Gamberini que tenia a la vora de casa, a Bolonya. I el resultat crec que va quedar prou bé. Hi vaig cometre, però, un error de passerell. I me n'he adonat ara, quan la segona edició ja és impresa i no puc esmenar la badada: a la quarta estrofa, on es dibuixa el quadre d'una noia que s'entreveu per una finestra de la fàbrica, mentre cus i espera que toqui l'hora de plegar i plora perquè aquesta és la seva vida. Al quart vers («Cuce e rammenda e guarda sempre l'ora»), no sé si per pressa o per uns ulls massa acostumats, hi vaig llegir «rammenta», que és un verb que es fa servir molt, almenys en textos literaris, com a sinònim del més col·loquial «ricordare». De fet, només els distingeix la dental, sorda en un cas, i sonora en l'altre, i fins i tot tots dos verbs geminen la *m*, però «rammendare» vol dir 'apedaçar', 'adobar'. El cas és que em vaig aprendre que la noia cosia i recordava alguna cosa i això la feia plorar i vaig traduir: «recorda i cus», que en aquell context em feia prou sentit, sense adonar-me de l'error. Espero que el lector em pugui perdonar. En qualsevol cas, si vol apuntar-s'ho en llapis, el vers en qüestió hauria de fer: «cus i sargeix, mira el despertador».

Acabava de dir que Levi no tenia gaires problemes tècnics ni semàntics i ja veieu que, malgrat tot, vaig patinar en la primera poesia del llibre, però bé, què hi farem. La primera pífia grossa havia d'arribar algun dia i prefereixo donar-ne testimoni jo mateix.

Però torno a les dificultats de traduir Levi. Com deia, més enllà dels dubtes de paraules polisèmiques que el context no et resol (i per a les quals vaig demanar ajuda a amics lletraferits com la Margherita Mattioni, l'Ivan Spadoni, el Tommaso Interi o la Paula Pérez Millán, tots bolonyesos o torinesos d'adopció), les dificultats de traduir Levi són molt més intangibles i, per tant, més inexplicables. El problema de traduir Levi és, sobretot, el to i la responsabilitat moral, que van estretament de bracet. Cal trobar una llengua transcendent i poderosa, de vegades fins i tot mística o profètica, però no ampul·losa. De fet, la llengua de Levi és molt poc inflada, és molt clara i poques vegades cau en la moralització, sinó que el dubte i les incerteses hi són sempre, i això costa molt de reproduir, sobretot perquè de vegades la literalitat pot dur el traductor a una caiguda d'estil o de registre que la poesia no aguantaria. Un breu exemple: a *El supervivent*, apareix la imatge dels presos, al camp, dormint, somiant rosegar «una rapa che non c'è», això és, «un nap que no hi és». Convindreu amb mi que aquí el «nap», no sé si per la munió de frases fetes en què apareix, fa caure la poesia catalana. Levi parla d'un «nap», perquè era, juntament amb la patata, la base de l'alimentació als camps. En realitat, podria servir qualsevol arrel que enganyés la gana. Hi vaig deixar, doncs, un més general «arrel», que em sembla que s'ajustava més al to transcendent de la poesia original.

A més, hi ha això altre que deia: la responsabilitat que sent el traductor davant d'un text que mira de retre comptes d'haver sobreviscut a una cosa tan bèstia com l'holocaust és una mena d'espasa de Dàmocles semblant a la que devien sentir els traductors de la *Septuaginta* o Étienne Dolet. El text de Levi no és un text sagrat, però la manera en què t'hi acostes com a traductor és força semblant. Almenys és la sensació que he tingut jo, i estic convençut que Arnau Pons mateix quan tradueix Celan, o Francesc Miravittles amb la *Triologia d'Auschwitz* o el malaguanyat Eloi Castelló quan va anotar Kertész devien sentir una responsabilitat semblant.

Tot plegat fa que la sensació d'estar lligats de peus i de mans vingui d'aquí, del to i d'una ètica concreta de la traducció, i no tant dels problemes formals que solen constrènyer els traductors de poesia. Hi ha, és clar, el problema que ens trobem davant d'un escriptor que juga amb la tradició i fins i tot se'n riu. Tot el text és ple de citacions de Dante (com a «El supervivent» mateix) i hi ha paròdies de Carducci, però també homenatges a diversos autors que Levi mateix es dedica a consignar en un apartat de notes al final del llibre. Més enllà d'afegir en traducció les poesies que Levi només esmentava, he intentat reconstruir aquesta xarxa interdiscursiva i intertextual amb jocs amb la tradició pròpia:[\[2\]](#) les picades d'ullet a Dante les he resolt agafant la monumental versió de la *Comèdia* de Sagarra, però el lector que hi estigui atent també podrà trobar-hi alguns jocs amb poetes nostrats, com Maragall o Riba, com ja va fer notar Míriam Ruíz-Ruano a la magnífica ressenya que va publicar a la [Lectora](#), juntament amb tota una sèrie de coses a les quals no sabia afegir res més. Així que prou:

«Au, doncs. Ja està. Acabat: no es toca més.

Com em pesa a la mà la ploma!

Fa una estona era tan lleugera,

viva com l'argent viu:

no havia sinó de seguir-la,

ella em guiava la mà

com un vident que guia un cec,

com una dama que et guia a la dansa.

Ara, prou. He enllestit la feina,

rematada, rodona.

Si n'esborrés tan sols una paraula,

ja seria un forat traspuant sèrum.

Si una i prou n'hi afegís,

seria una berruga lletja sobreixent.

Si en canviés una i prou, em desafinaria
com un gos que lladrés en un concert.
Què cal fer, ara? Com desenganxar-se'n?
A cada obra que neix mors una mica.

Primo Levi, 15 de gener de 1983.»

[1] *Ulysse à Auschwitz. Primo Levi, le survivant*, Éditions du Cerf, París, 2005. La coneixença d'aquest llibre també la dec a Arnau Pons, a qui agraeixo la magnífica presentació, o més ben dit, classe magistral que va fer a la Llibreria Documenta en ocasió de la presentació de la traducció d'*En hora incerta*, Eumo editorial, 2023.

[2] Vaig introduir també algun joc interdiscursiu a «Epígraf», en què em vaig permetre traduir els versos llargs de Levi en versos dactílics, sovint hexàmetres. En aquest poema, l'autor, a la manera dels antics, fa parlar la tomba del mort. Per reforçar aquesta connexió amb les tombes grecollatines, em va semblar que anotar la poesia amb el ritme amb què ho haurien fet els antics era un doble joc que no es podia desapropitar. No sé si gaire gent se n'adonarà, però en qualsevol cas, el resultat rítmic em sembla interessant.